

УДК 124.5:801.81]-047.37

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.13-3.41>

АКСІОЛОГІЯ ФОЛЬКЛОРУ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

AXIOLOGY OF FOLKLORE AS SUBJECT OF RESEARCH

Завгородня Д.О.,

orcid.org/0000-0003-4128-7573

аспірант кафедри слов'янської філології

Запорізького національного університету,

викладач Центру підготовки іноземних громадян

Запорізького державного медичного університету

У статті розглянуто підходи до поняття «цінність» у сучасній гуманітаристиці. Визначено універсальні для наукового дискурсу характеристики ціннісного. Окреслено специфіку категорії «цінність» у фольклористиці. Доведено, що визначення цінності у фольклористиці передбачає урахування як об'єктивістських, так і суб'єктивістських підходів. Згідно з об'єктивістськими концепціями цінності визначаються без урахування волевиявлення людини, тобто через зовнішні сили, що мають панівні позиції (для цінності у фольклорі це колективний досвід покоління, утілений у традиціях). Суб'єктивна складова частина фольклору як аксіопростору розкривається через взаємозв'язок з психологічним станом, світом індивідуальних переживань окремого виконавця та полягає у вибірковому ставленні до тексту, що підлягає відтворенню, акцентуванні значимого відповідно до власного досвіду. У статті вперше розглянуто характер кореляції об'єктивних та суб'єктивних чинників при визначенні цінності як категорії фольклористики, а також характеристику аксіопростору як складової частини традиційної культури. Спільними для різних культур є цінності вітального кола, пов'язані з життєзабезпеченням (життя, здоров'я, родинний та господарчий добробут). Водночас фольклор закріплює уявлення про цінності, що визначають національні преференції, розбіжності аксіологічних категорій, пов'язані з особливостями економічного, суспільного, релігійного, культурного життя окремої етнічної спільноти. Продемонстровано особливості трансляції цінностей традиційної культури на прикладі східнослов'янських та арабських прислів'їв. Завдяки своїй універсальності, лаконічності та поліфункціональності прислів'я є відносно стабільним жанром, що не втрачає своєї актуальності. Зникнення певних реалій та поява нових (підміна старих цінностей новими) маніфестується появою нових прислів'їв чи трансформацією відомих. У статті проаналізовано аксіологічність паремій, доведено, що прислів'ям притаманний високий ступінь аксіологічності.

Ключові слова: цінність, аксіологія, фольклористика, традиційна культура, прислів'я.

The article is headlined existing approaches to the concept of "value", in particular, in folkloristics, cultural studies, sociology; the article describes universal characteristics of value as well as specific characteristics of axiospace as a component of traditional culture. The category of value is analyzed, the nature of correlation of objective and subjective factors when determining value as a category of folkloristics, axiospace as component of traditional culture is described. It is noted that folklore enshrines attitudes of the values that determine national preferences. Much attention is given to

peculiarities of transmission the values of traditional culture through the proverbs of Ukrainian, Russian and Arabic. Due to its versatility, conciseness and multifunctionality, proverb is a relatively stable genre, which does not lose its relevance. The disappearance of certain realities and the emergence of new ones (respectively the replacement of old values with new ones) is manifested by the advent of new proverbs or the transformation of known ones. In the practical part, on the example of proverbs analyzes the "axiology" of the paremies, and it is practically proved that proverbs have a high degree of axiological character. It is proved that the definition of value in folkloristics includes both objectivist and subjectivist approaches. According to objectivist concepts, values are defined without consideration of the will of man, through external forces that have dominant positions: for values in folklore is a collective experience of generations, embodied in traditions. The subjective component of folklore as an axiospace is revealed through the interconnection with the mental state, the world of individual experiences of the individual performer, selectivity towards text to be reproduced.

Key words: value, axiology, folkloristic, traditional culture, proverbs.

Постановка проблеми. У сучасній науці термін «аксіологія» є полісемічним і в різних дискурсах може означати вчення про цінності або певну систему цінностей. Досліджуваний матеріал (фольклорні паремії та відбиті в них народні цінності) зумовив звернення до другого значення цього терміна, згідно з яким цінності – це форми утримання й закріплення споріднених та узагальнених смислів [1, с. 4].

У сучасній гуманітаристиці цінності сприймаються як важливий консолідуючий чинник, єдиний аксіопростір, альянс окремих індивідуальностей, об'єднаних спільними поглядами на нормативні засади буття людини. Багато уваги проблемам аксіології як системи цінностей приділяють соціологи, культурологи (Г. Рікерт, М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Парето, П. Сорокін та ін.) й лінгвісти (І. Гальперін, В. Карасик, С. Виноградов та ін.). Водночас аксіосистема стає предметом фольклористичних розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасні фольклористичні роботи, у яких підіймаються аксіологічні проблеми, поділяються на такі, що розглядають аксіопростір традиційної культури, фольклорний спадок як його складову частину, і такі, що висвітлюють процес трансляції системи цінностей у межах та засобами певного фольклорного жанру.

Наприклад, ціннісні орієнтири фольклору як універсальне явище розглядаються у роботі С.М. Толстої «Категория оценки в языке и тексте». Дослідниця аналізує основні ціннісні доміканти традиційної культури східних слов'ян, стверджуючи їх антропоцентричний характер. Авторка розглядає як буттєві цінності, так і ставлення до фольклорних текстів як до форми трансляції ціннісної системи певного колективу. Дослідниця стверджує, що стійкість світу, продовження життя та непорушність традиційного укладу складають головну цінність людини, а на перше місце в народній культурі виходять цінності вітального кола, пов'язані з життєзабезпеченням (життя, здоров'я, родинний та господарчий добробут), на підтримання цих основ буття

спрямовані всі магічні зусилля соціуму (обряди, заборони, приписи) [2].

Специфіка аксіології, що транслюється у межах певного жанру, активно досліджується сучасними фольклористами. Наприклад, важливе узагальнююче зауваження робить Л.М. Виноградова у роботі «Концептуализация понятий «добро» и «зло» в малых фольклорных жанрах (благопожелания и проклятия как аксиологические тексты)». Авторка наголошує, що загалом народній культурі притаманний високий ступінь аксіологічності, ціннісному осмисленню підлягають всі елементи традиційної картини світу. Уся культура традиційного суспільства спрямована на те, щоб спочатку розпізнати певні знаки як передвісники добра чи зла, а потім спеціальними магічними прийомами забезпечити добро та попередити зло [3].

Про залежність системи цінностей від жанру говорить і С. Небжеговска-Бартминська у статті «Символические значения и система ценностей». Авторка визнає її суттєвим параметром у характеристиці жанру. Наприклад, у різдвяних колядках символічні значення пов'язані з життям, радістю, щастям, святістю, в любовній ліриці – з цінностями кохання, дівочої честі, моральної чистоти, багатства тощо. Отже, репрезентована система цінностей залежить від суб'єкта оцінки (наприклад, у жнивних піснях цінності трактуються з погляду селянина-господаря). Наприкінці статті авторка додає зведену таблицю, де вказує, яке символічне прочитання отримує певний вид цінностей у тому чи іншому фольклорному жанрі [4].

Серед сучасних досліджень увагу привертає стаття Ю.А. Емер «Ценностная модель мира традиционного фольклора в жанровом воплощении». Авторка стверджує, що оскільки фольклорний дискурс є динамічним утворенням, то в ньому в концентрованому вигляді знайшли відображення різні типи цінностей (утилітарні та моральні), їхня взаємодія та конфлікт у різні періоди часу. Як і у раніше аналізованих роботах, тут стверджується, що ціннісна модель фольклорного світу є жанрово детермінованою, тому можна виділити низку ціннісно забарвлених кате-

горій для окремої жанрової групи. У статті аналізуються лірична пісня та частушка. Зроблено висновки про те, що ціннісна орієнтація в ліричній пісні пов'язана з естетично зафіксованими уявленнями про гармонічні (нормативні) та негармонічні стани. У частушці, що генетично пов'язана з ліричною піснею, з одного боку, представлений світ нормативний, а з іншого (через карнавальну специфіку жанру) – з'являються об'єкти оцінки, пов'язані з недосконалістю реальності [5].

Отже, у роботах сучасних фольклористів, що висвітлюють аксіологічні проблеми, аналізується характер відтворення буттєвих цінностей колективу, моральних та практичних доміант, необхідних для життя людини та спільноти, а також характер втілення та трансляції явищ традиційної аксіосистеми у фольклорі. Водночас у вітчизняній фольклористиці відсутні дослідження, у яких розглядається питання про аксіологію як предмет наукового дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати категорію «цінність» у світлі завдань сучасної фольклористики, визначити характер кореляції об'єктивних та суб'єктивних чинників при визначенні цінності як категорії фольклористики, продемонструвати особливості трансляції цінностей традиційної культури на прикладі прислів'їв.

Виклад основного матеріалу. Погляди на природу цінності відрізняються плюралізмом. Ціннісне пояснюється як через індивідуально-психічні переживання (певні предмети чи явища зовнішнього світу цінні, оскільки залишають слід в психологічному житті суб'єкта), так і через неспіхні фактори. Стверджується як його суб'єктивність (одним з перших на цьому наголошував І. Кант, говорячи, що цінність має за джерело сукупність інтелектуальних, психологічних, етичних особливостей індивіда, що виявляються зовні [6]), так і об'єктивність (Р. Лотце говорив про інтерсуб'єктивний характер цінностей та вважав, що цінності не створюються суб'єктом, а лише розкриваються ним [7]). У зв'язку з цим існують об'єктивістські та суб'єктивістські концепції у підході до вивчення цінностей. Згідно з об'єктивістськими концепціями цінності визначаються без урахування волевиявлення людини, тобто через зовнішні сили, що мають панівні позиції (за різними теоріями це суспільство (Е.Дюркгейм), історія та культура (аксіологічна концепція Г. Ріккерта), трансцендентність тощо).

Суб'єктивістські концепції тісно пов'язані з психологізмом – течією, представники якої визначають цінності через психічні стани

суб'єкта. Розмірковуючи про природу цінностей та їхній зв'язок зі структурою особистості, дослідник А. Маслоу говорить, що будь-який індивід прагне до самоактуалізації, що є втіленням потенційних можливостей людини, доказом повноцінності, яка досягається шляхом задоволення психологічних потреб. Вчений зближує поняття «цінність» та «потреба» [8].

Глибоке розуміння цінності в контексті суспільних процесів пропонує німецький соціолог М. Вебер. На думку вченого, цінність ані негативна, ані позитивна, ані відносна, ані абсолютна, вона не характеризується об'єктивністю чи суб'єктивністю. Вона позбавлена морального, етичного та естетичного наповнення. Цінність виступає матрицею, за допомогою якої людина систематизує свій життєвий досвід. Цінність дає людині змогу впорядкувати хаос думок, емоцій та бажань і наближається до норми. Проте норму характеризує загальнообов'язковість, а цінність формується під впливом тенденцій, що домінують у суспільстві, однак переломлюється через суб'єктивний світогляд особистості, індивідуалізується в конкретному життєвому досвіді людини. За словами М. Вебера, свобода людини – це можливість обирати та інтерпретувати цінності на власний розсуд [9]. Ця думка є важливою для розуміння особливостей трансляції цінностей засобами фольклору. З одного боку, виконавець спирається на традицію, відтворюючи загальновідомий текст. З іншого боку, акт вибору певного тексту в конкретних умовах і з певною метою та акт виконання є творчим й інтерпретативним процесом, інтеріоризація цінностей відбувається лише за тих умов, коли аксіосмисли, що закладені у певному тексті, є суголосними до світогляду реципієнта.

Отже, фольклор має справу зі світом духовних цінностей, де кожна окрема річ, предмет матеріального світу, окрім утилітарного призначення, отримує в народній творчості символічне трактування. Функція фольклору полягає в тому, щоб *означувати* (С. Неклюдов) предмети та явища дійсності, наповнювати площину їхнього буття додатковими трансцендентними смислами. Якщо вміння користуватися тим чим іншим предметом людина отримує практичним шляхом, тобто через навчання, то розуміння символічної надбудови матеріального світу приходить через залучення до культури, де народна творчість є засобом трансмісії аксіосмислів.

Для трактування цінності у фольклорі можуть бути використані як об'єктивістські, так і суб'єктивістські підходи. Об'єктивність полягає

у тому, що фольклор є формою суспільної діяльності, творчістю колективною, тому цінність у ньому знаходить відображення як продукт колективної свідомості, ґрунтованої на колективному досвіді. Народна творчість транслює колективні, соціально значущі цінності, які органічно сприймаються особистістю (що народилася та живе у конкретній спільноті) в процесі соціалізації. Кожний важливий етап життя людини безпосередньо пов'язаний з колективною практикою (народження, вступ до шлюбу, поховальні ритуали) та супроводжується певними обрядовими діями, що транслюють і закріплюють цінності, суголосні цьому життєвому періоду. Спільність чи відмінність сюжетики та образності фольклорних форм, а також прагматичної спрямованості фольклорного тексту (що може супроводжувати ритуал чи виконуватися окремо від нього) показує спільне та відмінне у системах цінностей різних етносів. Наприклад, обряд омивання новонародженого, супроводжуваний замовляннями, присутній у більшості культур та символізує відділення дитини від того світу, звідки вона прийшла. Воду виливали за межами «свого» простору. Це свідчить про універсальність уявлень про існування двох світів, ствердження цінності існування у площині реального життя, страх перед потойбічним, спроби не допустити змішення двох реальностей.

Яскравим прикладом відтворення аксіологічних доміант, спільних для різних етносів, є прислів'я. Образи, закладені у прислів'ях, передають реалії, типові для тієї чи іншої місцевості, не впливаючи на передачу універсального смислу: «На безрыбье и рак рыба», «У степу і хрущ м'ясо», «Калі няма рыб, добры і гриб», «Нема коня – і собаку в плуг запряжеш», «У кого нет смирного верхового верблюда, поедет и на строптивом» (універсальність цінності вміння задовольнятися наявним).

Водночас фольклор закріплює уявлення про цінності, що визначають національні переваги. Знання та використання конкретного фольклору є свідченням належності до певної етносоціальної страти [10, с. 8], а отже, вибірковість фольклорних текстів окреслює кордони певної групи зі своєю системою цінностей, які поширюються у межах цієї групи та формують світогляд її учасників. Про це говорить Ю. Емер, наголошуючи, що «фольклорний текст програмує, визначає напрямки спрямувань людини, пропонує алгоритм поведінки у тій чи іншій ситуації, який ґрунтується на ціннісних уявленнях фольклорного колективу» [5, с. 25]. Наприклад, українське прислів'я «Жінка без норору як їжа без солі»

та арабське прислів'я «Жінка без сором'язливості наче їжа без солі» транслюють різні цінності у розумінні *жіночого*. Українське прислів'я «По війні усе мир приходить» та арабське «Мир неможлив, крім як після війни», маючи однаковий темпоральний вектор та тотожний умовивід (після війни настає мир), розрізняються на змістовому рівні тим, що в арабському прислів'ї підкреслюється зумовленість миру війною як силою, що його породжує, в українському прислів'ї підкреслюється кінцевість війни, закономірність миру.

Складним видається питання суб'єктивного складника цінності у структурі фольклору. Суб'єктивність полягає у варіативності змісту фольклорного тексту залежно від особливостей носія або його переваг, а також у вибіркового ставленні до відтворення матеріалів окремим виконавцем. Наприклад, записуючи прислів'я про жінок від студентів з арабських країн, авторка статті звернула увагу, що дівчата апелюють до прислів'їв, що висвітлюють жіночі чесноти та ідеалізують жінок, а хлопці транслюють прислів'я, де переважає нейтральна чи іронічна оцінка жінки. Отже, уподобання носіїв демонструють різні ціннісні установки. Цікавим є також те, що запропоновані до інтерпретації прислів'я про жінок з негативною конотацією (взяті зі збірників) дівчатам були невідомі, а хлопцям такі прислів'я були відомі, хоч вони й оцінили їх як невживані. На прикладі оцінки дівчат бачимо відторгнення несуголосних смислів та цінностей. Вочевидь, людина краще запам'ятовує те, що їй ближче, зрозуміліше, пов'язане з позитивним підкріпленням. Природно закладено, що механізм пам'яті покликаний відкидати спогади, пов'язані з негативним досвідом, а також несуттєві.

Ю. Емер зазначає: «Фольклорна норма постає у сукупності її варіантів, що дозволяє в конкретній прагматичній ситуації висловити індивідуально-психологічні особливості членів фольклорного соціуму» [5, с. 25]. Цю тезу можна яскраво проілюструвати на прикладі прислів'їв, які є придатними для використання у будь-якій ситуації та можуть слугувати для виправдання вчинків кожного учасника події: «Поспешишь – людей насмешишь» (рос.), «Зробили спішно, та коли б воно не вийшло смішно» (укр.), «З вялікага паспеху наробиш смеху» (білор.), «Ошибки – провиант торопливого» (араб.); «Куй железо пока горячо» (рос.), «Куй залізо, поки не застигло» (укр.), «Дзяры лыка, як дзярэцца: бо прысохне – не ўдзярэш» (білор.), «Холодне залізо не кують» (араб.); «Хочешь есть калачи, так не сиди на печи!» (рос.), «Хто робить лемеші, той їсть книші» (укр.),

«Калі хочаш хлеба мець, трэба зямліцы глядзець» (білор.), «Хто оре, той і врожай збирае» (араб.), «И с топора не богатеют, а горбатеют» (рос.), «Робиш-робиш – ні за тобою, ні перед тобою» (укр.), «І так бывае: хто працуе, той не мае» (білор.), «Тот, кто непрестанно трудится, кушает во сне» (араб.); «Сегодняшней работы на завтра не покидай» (рос.) «Лучше тепер, ніж у четвер» (укр.), «Сон на заўтра адкладзі, а справу сёння давядзі» (білор.), «Не откладывай дело сегодняшнего дня на завтра» (араб.); «У бога дней впереди много: наработаемся» (рос.), «У Бога дзён многа: паробім» (білор.), «Робота – не заець: не втече» (укр.), «Нет труда без отдыха, умей делать – умей и позабавиться» (араб.).

У прислів'ях нормативна односторонність переосмислюється через трактування норми як множинності правильних виборів, залежних від ситуації, її учасників, передісторії ситуації та її можливих наслідків. Недарма прислів'я розглядаються як жанр, якому притаманний високий ступінь аксіологічності. Цікаво, що у міру нівеляції цінностей того чи іншого колективу, пов'язаних з певною практикою, занепадають і жанри, в межах яких відбувалася їх трансляція (наприклад, автоматизація процесу посіву та збору врожаю, можливість штучно підвищити плодючість землі, спрогнозувати обсяги врожаю призвели до знецінення обрядовості, пов'язаної з діяльністю жнивників), а значущість цінності сприяє актуалізації фольклору, пов'язаного з апеляцією до неї (наприклад, неможливість спрогнозувати власну долю, цінність майбутнього живлять актуальність жанру ворожіння). Завдяки своїй універсальності, лаконічності та поліфункціональності прислів'я є відносно стабільним жанром, що не втрачає своєї актуальності. Зникнення певних реалій та поява нових (підміна старих цінностей новими) маніфестується появою нових прислів'їв чи трансформацією відомих. Наприклад, язичницькі символи у прислів'ях поступово заміщувалися християнськими відповідно до вкорінення християнської віри: «Пока гром не грянет, мужик Перуна не помянет» – «Пока гром не грянет, мужик не перекрестится». З укоріненням радянської влади прислів'я трансформувалися відповідно до аксіології комунізму: «Вовків бояться – в ліс не ходити» – «Ворогів бояться – прикордонником не бути», «Правда очі коле» – «Наша правда ворогам очі коле».

Симптоматичне для постмодерної свідомості скептичне ставлення до ціннісного як до непоруш-

ного, істинного, єдиновірного знаменується появою антиприслів'їв. З'являються неоприслів'я, квазіприслів'я, оказіональні, видозмінені, перероблені (трансформовані) прислів'я, що являють собою навмисне викривлення паремійного прототипу («Кто рано встает, тот рано помрет», «Евро баксу не товарищ», «Язык до киллера доведет»). Ці явища є яскравими прикладами маніфестації цінностей нового часу.

На думку М.М. Валенцової, не всі паремії є аксіологічними, деякі лише констатують певний факт. Це зауваження потребує корекції, адже більшість прислів'їв є потенційно аксіологічною. Авторка наводить такі приклади позбавлених ціннісного компонента прислів'їв: «Ohňe olejem nehasí» («Пожар маслом не тушат»), «Zítřa také deň bude» («Завтра тоже будет день»), «Po nečasu býva čas» («После ненастья бывает хорошая погода») [11, с. 206]. У конфліктній ситуації застосування першого прислів'я уособлюватиме заперечення ескалації конфлікту, цінність мирного урегулювання відносин, останні два прислів'я в акті підтримки апелюють до цінності майбутнього як перспективи позитивних зрушень. Отже, можна говорити про наявність аксіокомпоненту у структурі розглянутих паремій при ситуативному використанні.

Висновки. Наявні концепції цінностей тісно взаємопов'язані, проте кожна з них враховує специфіку дисципліни, в межах якої використовується дана концепція. Універсальна для наукового дискурсу характеристика цінності – значущість для суб'єкта певного матеріального чи нематеріального об'єкта – прийнята й у фольклористиці як у складовій частині гуманітарного дискурсу.

Специфіку дослідження аксіологічних проблем у фольклористиці становить розкриття механізму формування традиційних цінностей та їхньої трансляції. Особлива увага звертається на роль колективної пам'яті, що ґрунтується на колективному досвіді. Ураховується вплив *етнокультурного середовища, усний характер побутування текстів*, який передбачає варіативність та вибірковість при їх виконанні, що уможливорює відтворення та трансляцію суб'єктивного ставлення до цінностей, а також зв'язок *зі специфікою окремого фольклорного жанру в динаміці*. Розкриття ролі кожного з цих параметрів у формуванні, трансляванні, трансформації ціннісних доміант фольклору та окремого уснопоетичного жанру може становити тему нового фольклористичного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пазенок В.С. Цінності і смисли людського буття (сучасні інтерпретації). *Мультиверсум* : філософський альманах. Київ, 2016. Вип. 9–10. С. 3–22.
2. Толстая С.М. Категория оценки в языке и тексте. *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре* / под ред. С.М. Толстой. Москва, 2015. С. 11–32.
3. Виноградова Л.Н. Концептуализация понятий «добро» и «зло» в малых фольклорных жанрах (благпожелания и проклятия как аксиологические тексты). *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре* / под ред. С.М. Толстой. Москва, 2015. С. 53–80.
4. Небжеговска-Бартминська С. Символические значения и система ценностей. *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре* / под ред. С.М. Толстой. Москва, 2015. С. 33–52.
5. Эмер Ю.А. Ценностная модель мира традиционного фольклора в жанровом воплощении. *Вестник Томского государственного университета*. 2007. № 297. С. 25–32.
6. Кант И. Метафизика нравов: в 2 ч. / пер. с нем. С.Я. Шейнманн-Топштейн. Москва : Мир книги : Литература, 2007. 399 с.
7. Лотце Р.Г. Микрокосм. Мысли о естественной и бытовой истории человечества. Опыт антропологии: душа / перевод с нем. Е. Корш. Москва : Либроком, 2012. 162 с.
8. Abraham H. Maslow. Motivation. Personality. URL: https://www.academia.edu/29491165/Motivation_and_Personality_BY_Abraham_Maslow (дата звернення: 05.01.2020).
9. Митюрин Д.В. Вебер за 90 минут. Санкт-Петербург, 2006. 95 с. URL: https://www.ereading.club/chapter.php/94970/37/Mityurin__Maks_Veber_za_90_minut.html (дата звернення: 05.01.2020).
10. Лисюк Н.А. Постфольклор в Україні. Київ, 2012. 348 с.
11. Валенцова М.М. Человек в чешских и словацких пословицах и фразеологизмах. *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре* / под ред. С.М. Толстой. Москва, 2015. С. 203–236.